

PETNEHÁZI GÁBOR

EGYSÉG ÉS SZÉTTAGOZÓDÁS

A magyar politikai gondolkodás a 16–17. század fordulóján két ismeretlen dokumentum tükrében

A Mohács utáni magyarországi politikai gondolkodásról összefoglalóan írni, akár az eleve rossz forrásadottságok, akár a korabeli politikaelmélet szinte teljes hiánya miatt – hogy az egész korszak ellentmondásos megítélését és különböző, máig élő meta-narratíváknak való kitettségét már ne is említjük – szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnhet.¹ Az alábbiakban mégis erre teszek kísérletet azzal a céllal, hogy két, mostanában felfedezett forrásszöveg tágabb kontextusát és jelentőségét körülrajzolhassam, illetve megpróbáljam megállapítani, hogy e két dokumentum hogyan módosítja – ha módosítja egyáltalán – a kora újkori „magyar” vagy „magyarországi és erdélyi” politikum mibenlétéről eddig kialakult képet. Elöljáróban annyit mindenképpen érdemes rögzíteni, hogy ez a kép korántsem egységes. Sőt az egység hiánya éppen a legfőbb és gyakran még ma is figyelmen kívül hagyott jellemzője vizsgálatunk tárgyának; a hosszú, ellenséges hadjárásokkal és polgárháborús időszakokkal tarkított megosztottság egyértelműen rányomta bélyegét a korszak politikai gondolkodására, amely melé valóban csak kérdőjelesen, idézőjelek között, esetleg valamilyen másik jelző társaságában (Habsburg-párti, törökpárti, protestáns, katoli-

**...magas színvonalú,
ráadásul magyar nyelvű
politikai diskurzus
létezhetett a 16. század
második felében
Magyarországon,
amelyben egy
unikális reformtervet
is kidolgoztak...**

A tanulmány az OTKA K 143251 azonosító számú projekt keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az NKFI Hivatal által kibocsátott támogatói okirat alapján valósult meg.

kus, magyarországi, erdélyi stb.) lehet hozzátenni (különösen a tizenöt éves háborút és a Bocskai-felkelést követő korszakban), hogy „magyar” lett volna. Ezt akkor is leszögezhetjük, ha a közösségtudat és a kora újkori nemzeti identitás tudományos vizsgálata a három (sőt olykor még több) részre tagolt, egykori (drasztikusan fogalmazva: megszűnt; eufemizmussal élve: jelentősen átalakult) Magyar Királyság területén máig feltáratlan terület. Valójában Péter Katalin egyetlen, mára szinte elfeledett tanulmánya nevezhető az egyetlen olyan próbálkozásnak, amely az „ország”, „haza” és „nemzet” fogalmainak a teljes korszakon átívelő változásait, e változás tendenciáit és dinamikáját megkísérelte felvázolni.² Az alábbiakban én is ezt a tanulmányt fogom kiindulási pontként használni: a két dokumentum ugyanis véleményem szerint részben igazolja, részben pedig árnyalja vagy pontosítja az ott megfogalmazott sejtéseket és hipotéziseket.

Péter Katalin egyik fő megállapítása az volt (érdemes itt rögzíteni, mert úgy tűnik, a szakirodalom sincs mindig tisztában vele), hogy a Mohács utáni, Buda visszafoglalásáig terjedő időszakban az „ország”, „haza” és „nemzet” kezdetben még összetartó és az összetartozást jelölő fogalmi lassan eltávolodtak, szétcsúsztak egymástól: a három időmetszetben vizsgált korszak végére már csak a „nemzet” őrizte meg valamiképpen, még a háborús helyzet dacára is, közösségjelölő funkcióját, miközben a „haza” és „ország” fogalmának a 16. században még meglévő egyesítő ereje és jelentése elveszett, ami természetes is volt, hiszen ez tükrözte a politikai realitást. „Ország” tehát a közbeszédben és közgondolkodásban már a 17. század elejétől kettő volt: egy erdélyi és egy (nyugati) magyar vagy királyságbeli; e változás pedig – Péter szerint – nagyjából a Thököly-korszakra a „haza” fogalmára is áttevődött.³ Bár tanulmánya pozitív konklúziójaként valóban azt vonta le, hogy a nemzettudat valamiféle csírája ennek ellenére végig megmaradt a török korban,⁴ a Péter Katalin által felvázolt tendencia egyértelműen a szétaprózódást és a széttagozódást mutatja. Ez nem jelenti azt ugyanakkor – és itt érkezünk el a politikai gondolkodáshoz –, hogy ne történtek volna időről időre kísérletek arra, hogy ezt az egyértelmű és egyre inkább elkerülhetetlennek vagy végzetszerűnek felfogott tendenciát megállítsák, vagy akár visszafordítsák. A hagyományos, primordialista szemlélet szerint⁵ ezek a kísérletek jelentik a „magyar” politikai gondolat vagy „nemzeteszmé” autentikus manifesztációit, elsősorban is Zrínyi Miklós programja, illetve Bocskai, Bethlen, sőt a kurucok tevékenysége.⁶ A modern történettudomány mára valamennyiüket – az egy Zrínyi kivételével – sikeresen lerángatta erről a piedesztálról, mert – ahogyan Péter Katalin is megállapítja – „érthetetlen [...], hogy a török függésben élő fejedelmek hadjáratait, majd a Portától fejedelemmé tett Thököly mozgalmát miért nevezte bármelyik vitázó fél is függetlenségi harcnak”.⁷ Tegyük halkan hozzá: természetesen ez attól is függ, mit értünk valójában függetlenség alatt, illetve kié ez a függetlenség, és kiktől határol el. De ez megint csak a probléma eredőjéhez vezet vissza, ti. ahhoz, hogy az utókor hajlamos oda is egységet képzelni, ahol ennek nyomát sem találjuk. Amit találunk, az legfeljebb egy olyan politikai igény vagy program, amely ha egyáltalán nagyobb egységben gondolkodott, azt a korábbi ország/nemzet egy jelentős részének az ellenállása közben tette, ily módon tehát éppen a kívánt (és a hálátlan utókor által olyannyira kérészt) concordia ellenében hatott. Igaz ez Bocskai, Bethlen, Thököly tevékenységére, de alkalmazható a Szent Korona 17. század elején feltalált ideológiájára is,

amely – továbbra is Péter Katalin óvatos megfogalmazása szerint – Erdélyben legalábbis „visszhangtalan” maradt.⁸

A nemzeti egység hangoztatása tehát (és itt egy hosszú zárójelben kell megindokolni e jelző használatát, de maradjunk annyiban, hogy természetesen nem 19. századi, etnikai értelemben, de nem is kizárólag a kora újkori, reménytelenül szétszabdaldótt rendi-politikai keretekre, hanem éppen a fent vázolt összetartozás-tudatra értve) – hivatkozással akár a Koronára, akár a Habsburg- vagy klérusellenességre – már a korszakban is egészen egyszerűen politikai termék volt; vagyis egy nem egyszer a fegyveres harcig eszkalálódó politikai szembenállás generálta diskurzus részeként érdemes ezeket a jelenségeket vizsgálnunk. Ilyen értelemben természetesen a magyar politikai hagyomány részét képezik, de korántsem egy egységes „magyar” nemzet vagy ország politikai hagyományát (és akkor itt a felekezeti szembenállást nem is érintettük). Politikai értelemben vett, egységes magyar nemzet ugyanis 1526 és 1848 között legfeljebb és feltételelesen (íme, egy újabb feltárandó terület) a Rákóczi-szabadságharc alatt létezett csupán. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna igény rá, és a kortársak előtt – ahogyan azt Schlett István írja, elfogadva és kimerevítve Barta Gábor eredetileg csak a Mohács utáni polgárháború 1527-es kitörését fatalista beletörődéssel nyugtázó nemzedékről írt sorait – valóban csak a külső erők előtti állandó meghajlás és alkalmazkodás (ami a megosztottság tudatos felvállalását is jelentette) vagy a pusztulás alternatívái lebegtek volna.⁹ Reális esély az „ördögi körből”¹⁰ való kitörésre azonban eleve csak olyan időszakban kínálkozhatott, amikor sem egy totális idegen offenzíva, sem belső harc nem pusztította az (egykori és reménybeli) országot. Ilyennek tekinthető a költő Zrínyi Miklós korszaka, akivel némi fenntartással összekapcsolható Comenius szintén a közös cselekvés és reform igényével írt memoranduma (*Gentis Felicitas*).¹¹ Akármelyikre tekintünk is azonban, valódi alternatívát egyikük sem tudott kínálni. A jól átgondolt, igaz hevülettel írt sorok mögül ugyanis hiányzott a megvalósításukra irányuló, egységes politikai akarat.

Ha nem sokkal kevesebb, mint száz évvel korábban tekintünk azonban, az 1568–1591 közötti békeidőszakra, már biztatóbb a kép. Az alább elsőként tárgyalt, nemrég előkerült dokumentum azt igazolja ugyanis, hogy magas színvonalú, ráadásul magyar nyelvű politikai diskurzus létezhetett a 16. század második felében Magyarországon, amelyben egy unikális reformtervet is kidolgoztak, egyértelműen a török által megszállt területek felszabadításának és az ország egyesítésének az igényével. A reformterv készítői vagy készítője ráadásul arra is rájött, hogy e cél érdekében a korábnál jóval nagyobb belső kohézió szükségeltetik, amelynek eléréséhez viszont nem elég a humanista (vagy keresztény humanista) erénypolitika súlykolása, hanem meglehetősen konkrét gazdasági, katonai és igazságszolgáltatási átalakítások is szükségeltetnek.

Országegyesítés és reform: *Libellus Paraeneticus* (Tanácsló Könyv) a Báthory-korból

■ A jelenleg csak egy latin nyelvű, ám részletes kivonatból ismert dokumentum 1580 körül keletkezhetett,¹² időben tehát egybeesik azzal az időszakkal, amelyben az erdélyi és magyarországi közvélemény jelentős része az 1576-ban lengyel királlyá választott erdélyi fejedelemben, Báthory Istvánban látta az új Mátyást, sőt az új Nagy Sándort, aki okosan lavírozva a nemzetközi politikában végül egy

jól kiválasztott pillanatban a törököt is kiűzheti, és az elvesztett területeket is visszaszerezheti.¹³ Bécsben szintén természetes vetélytársként tekintettek Báthoryra, és nem alaptalan gyanakvással szemlélték a királyi országrészben is egyre növekvő szimpátiát iránta. A Királyság és Erdély közötti kapcsolatok ekkor még egyébként is jóval élénkebbek voltak. Az arisztokrata és nemesi családok sűrű rokoni kapcsolatai még nem haltak el (sőt az egyik nagy áttelepülési hullám éppen az 1560-as évek végétől kezdve zajlott le Magyarországról Erdélybe), az ekkor még többnyire neves külföldi egyetemeket járt értelmiség pedig akadálytalanul áramlott és közlekedett a nyugati, a középső és keleti országrész között. Ez azt jelenti tehát, hogy a Zrínyi és Comenius esetében hiányolt politikai konszenzus és politikai erő is sokkal kézzelfoghatóbb távolságban lehetett, amely az irat jelentőségét tovább emeli. Ha esélylatolgatásokba lehet bocsátkozni, akkor ténylegesen ebben a korszakban nyílhatott volna a legnagyobb esély az utókor által olyannyira igényelt „nemzetegyesítésre”, még ha ez talán nem is egészen úgy nézett volna ki, ahogyan romantikus nemzeteszmén iskolázott szemünk elvárná (utalva ezzel pl. a kora újkori „nemzet” bizonytalan szociális vagy akár nyelvi dimenzióira).¹⁴

Megint csak Schlett István szerint az országegyesítés és a „nemzet szabadságának” ügye alapvető ellentmondásban álltak egymással, ti. a kortársak alapvető felismerése – Mohács óta – az volt, hogy egységes ország csak külső segítséggel, vagyis a két szemben álló birodalom valamelyikének a kizárólagos támogatásával jöhet létre, amely azonban egyben tartós lemondást is jelent a szuverenitásról. E róka-fogta-csuka helyzet olyan tehetetlenséget eredményezett aztán, amelyben végül egyik cél sem tudott megvalósulni. „A »két hatalmas császár« küzdelme anélkül hozta az ország pusztulását, hogy a török kiűzése és az országegyesítés megvalósulhatott volna, az állami központosítás pedig anélkül fenyegette a rendi szabadságokat, hogy esetleges előnyei – például az országegyesítés – megfoghatóvá váltak volna.”¹⁵ Utólag természetesen mindig könnyű okosnak lenni, és bármiféle „harmadikutas” megoldást a naivitás vagy az illúziók kerge-tésének kategóriájába sorolni. De nem is kell semmilyen utólagosan értékelő címkével ellátni ezt a valóban impozánsnak tűnő tervezetet, amelyben a szerző (talán a történetíró Forgách Ferenc testvére, Forgách Simon¹⁶) nagyon józanul és kesergéstől mentesen szedte pontokba azokat az elméleti alapokat és gyakorlati tennivalókat, amelyek garantálhatták volna a közös cselekvéshez szükséges politikai konszenzust egy erőskezű király mögött, a jobbiztonságot, valamint a kel-lő létszámú és erejű, állandó hadsereg fenntartásához szükséges gazdasági potenciált. Mivel a dokumentum legközelebbi szövegpárhuzamai az 1577-es nagy Haditanácshoz köthetők,¹⁷ az is okkal feltételezhető, hogy éppen az ott hozott döntésekkel szemben próbált volna a *Paraeneticus* valamiféle magyar álláspontot megfogalmazni. E döntések ugyanis évtizedekre meghatározták a bécsi udvar magyarországi hadszíntéren folytatott stratégiáját, amelynek a lényege éppen az volt, hogy az ország közepén húzódó, költséges végvárvalon további fejlesztésével, vagyis védekezéssel és nem támadással érdemes csak a török elleni harcot fenntartani. Háborús konfliktus esetén nyilvánvalóan ez a megoldás jelentette a legtöbb pusztítást a harcokban és hosszú ostromban érintett terület lakosságá-nak, amelyet a *Paraeneticus* szerzője gazdasági, katonai és emberieségi okokból is elítélt. Az ő álláspontja szerint ugyanis a várakba ölt pénzekből sokkal célsze-rűbb lett volna egy ütőképes (lehetőség szerint: magyar) hadsereget fenntartani, és nyílt, mezei csatában megverni a törököt, hiszen ez sokkal kisebb pusztítás-

sal járt volna, és hamarabb is eredményhez vezetett volna. Ehelyett következett be 1591-től aztán az egykori ország addig még megkímélt területeit is elpusztító, hosszú török háború, amely a fizikai pusztításon túlmenően az egységesítés és a visszafoglalás ügyét is hosszú évtizedekre levette a politika látómezejéről.

A Péter Katalin tanulmányában tárgyalt három időmetszet közül az első a Mohácstól a speyeri szerződésig terjedő időszakot öleli fel (1526–1570). Megítélése szerint ebben az időszakban volt a leginkább élő az egy ország, egy haza, egy nemzet ideája, amelyet a fent vázolt élénk szellemi, gazdasági és személyes kapcsolatok is jól alátámasztanak.¹⁸ Schlett István (és általában a történettudomány hagyományos álláspontja) szerint a Habsburg-főség alatti országegyesítés 16. századi kudarcai vezettek ahhoz a kényszerű felismeréshez, hogy a megmaradást a megosztás, és a szuverenitás nem egy, hanem mindkét birodalom részére történő átadása kell hogy jelentse.¹⁹ Úgy tűnik azonban, legalábbis a *Paraeneticus* és a Báthory Istvánhoz fűződő várakozások ezt mutatják, hogy a megosztottságba való kényszerű belenyugvás valamivel később következett be, viszont jóval nagyobb hirtelenséggel és radikálisabb módon, mint ahogy eddig feltételezték. És nem is annyira belenyugvás volt ez, hanem valódi, addig legfeljebb a felszín alatt megbúvó felekezeti és politikai konfliktusok eszkalálódtak egy tényleges polgárháborúvá, amely aztán évtizedekre konzerválta a megosztottságot.

Péter Katalin Erdély tizenöt éves háborúba történt belépése és Bethlen Gábor második hadjárata (1595–1626) közé tette a két országrész tényleges elkülönülését, amellyel szemben a látszólag az összetartozást erősítő Szent Korona-kultusz felívelése is vajmi kevésbé tudott hatni.²⁰ Szintén az elkülönülést erősítő tényezőként említi a nemesség korábbi szoros családi kapcsolatainak meglazulását, illetve az értelmiség országrészek közti áramlásának megritkulását. A korszakra jellemző felekezeti szembenállást nem említi, pedig a háború lezárása mellett alighanem a legfontosabb háttérét jelentette ezeknek a folyamatoknak. A széttagozódás azonban – a következőkben tárgyalt, szintén nemrég felfedezett dokumentum fényében – még ennél is határozottabb és véglegesebb lehetett abban az értelemben, hogy már az 1620-as évek második felére kialakulni látszik nem csupán az „egy nemzet, két ország”, de az „egy nemzet, több haza” (értve utóbbi alatt a politikai közösséget) képlet. A több haza ráadásul már nem csupán a Királyságot és Erdélyt jelentette (az megint külön és nyitott kérdés, hogy a Hódoltság lakói hogyan álltak a kérdéshez), hanem a kettő közt elhelyezkedő, a korszakban Bethlen fejedelemsége alá tartozó Felső-Magyarország (különösen a nikolsburgi béke értelmében neki átadott hét vármegye) is önálló entitásként tűnik fel az iratban, amelynek szerzője – nagy valószínűséggel Szepsi Laczkó Máté – harcosan katolikus- és németellenes nézetei közt a legvadabb, szinte a mai great replacement elméletekre emlékeztető teóriákat találunk a magyarság kiirtására törekvő Habsburg-kormányzat évszázados praktikáiról. Mindez egyrészt újfent azt látszik igazolni, hogy a széttagozódás valóban rövidebb idő alatt és intenzívebben következett be az eddig feltételezettnél, másrészt – sajátosan paradox módon, az egység tartósnak bizonyult hiánya ellenére – a „magyar” nemzeti identitásban (legalábbis egy felső-magyarországi protestáns lelkészében) olyan, szélsőségeségükben szinte modernnek ható elképzelések is megjelentek, amelyek még egy 20., sőt 21. századi nacionalista-populista diskurzusban is elmennének. Ezek után viszont az is érthetőbbnek tűnik, hogy a romantikus és modern történelemszemlélet szinte a 20. század második feléig miért mosta össze a nemzetegyesítést, a nemzeti függetlenséget és a kuruc mozgalmak

ideológiáit. Éppen azért, mert az 1670-es évektől felívelő kuruc mozgalom is a maga identitását és ideológiai előzményeit a legnagyobb természetességgel találta meg a Bocskai és Bethlen kori, meglehetősen egysíkú, harcosan protestáns németellenességben. A nemzet ebben a kontextusban viszont (már akkor is) teljesen mást is jelenthetett, mint a megelőző korszakban, ami szintén fontos és eddig nem regisztrált fejlemény. De lássuk, hogy miről is van szó!

A kuruc hagyomány Bethlen kori előzményei. Szepsi Laczkó Máté *Responsiója és Krónikája*

■ Szepsi Laczkó Máté (1576–1633) további vizsgálatra váró figurája a magyarországi szellemtörténetnek: életéről alig tudunk valamit, eddig ismert egyetlen műve egy magyar és latin nyelvű krónika, amelynek 19. századi cenzúrázott kiadásából éppen azok a sarkosan (nincs erre jobb szó sajnos, de később látjuk, miért) nacionalista, németellenes részek lettek elhagyva, amelyek lényegében e kompilatív jellegű krónikának a narratív keretét szolgáltatják.²¹ A másik, nemrég felfedezett műve egy sajátosan igénytelen latinsággal írt röpirat *Responsio ad quaestionem dilemmaticam a populis Europaeis nationi Hungaricae propositam*, azaz *Válasz az európai népek által a magyar nemzetnek feltett dilemmatikus kérdésre* címmel.²² A rövid (átiratban mintegy tízoldalny) munka valószínűleg 1625–27 táján, tehát Bethlen Gábor második hadjárata környékén (ez előtt vagy után) keletkezhetett, válaszul – ahogyan az címből is kitűnik – egy feltehetően a magyarok kétszínűségét firtató és európaiságát kétségbe vonó, nyomtatott vagy kéziratos formában terjedő pamfletre. A *Responsio*, valamint az azt kiváltó (még felfedezésre váró) *Quaestio* vagy *Nodus Dilemmaticus* (e két címen nevezi őket a Szepsi Laczkó) mindenképpen érdekes színpontját jelentik az eddig sem szegényes Bethlen kori politikai irodalomnak. Itt most csak két, a tárgyunk szempontjából fontos elemet szeretnék kiemelni a szövegből. Az első az, ahogyan a nemzetről és az országról beszél. „Kiknek teszik fel ezt a dilemmát és fogós kérdést? A *Quaestio* szerint: a magyar nemzetnek. Ármányos és csodálatos koholmány, hogy a magyar nemzetet közösen szólítják meg, és ahogyan egy a magyar nemzethez közösen intézett dilemmában gyanúsítgatnak. A Magyar Királyság maradéka ugyanis két részre oszlik: Felső- és Alsó-Magyarországra. Alsó-Magyarország lakosai Ausztriával határosak és szomszédosak, illetve a római császár pártján állnak, őfelsége alattvalói, és az ő zászlaja alatt katonáskodnak. Ezért tehát rájuk, bár ők is magyar nemzet, a kérdés és dilemma nem vonatkozik. Mégis álságos módon ezeket a magyarokat is bevonják és belekeverik a dologba, hogy a teljes magyar nemzet ellen egyöntetű gyűlöletet és utálatot keltsenek az európai népek körében. Nagy igazságtalanság ez tehát azon magyar nemzet ellen, amely Alsó-Magyarországon él, és a felséges római császárnak engedelmeskedik, érte harcol: hiszen azt vonják kétségbe, ami szemmel látható, és ország-világ előtt egyértelmű. Felső-Magyarország lakói hét²³ vármegye kivételével a császári és királyi felség által a nagyságos Bethlen Gábor őfelségére, Erdély fejedelmére lettek rábízva, akit a dilemmatikus kérdésben a keleti császárral kötött szövetsége miatt az őfelsége fennhatósága alatti lakosokkal együtt a keleti császár pártján állani mondanak: s felettébb nagy hazugság és rágalom mind őfelségére, mind a neki engedelmeskedő területek lakosaira nézve a római császár oldaláról ezt hallani, és ezt állítani, hiszen a felséges fejedelem és a területén élő lakosok szomszédjokkal, a keleti császárral békében élnek.”²⁴

Az idézet egyértelműen igazolja Péter Katalin tézisét az ország és nemzet elválásáról. Ami meglepő, az Alsó- és Felső-Magyarország elválásának, illetve utóbbiban a Bethlen uralma alá került hét vármegye teljesen külön kezelése. E terület lakóit – Szepsi Laczkó szerint – el kell ismerni kettős elkötelezettségükben, és nem szabad kizárólagosan sem egyik, sem másik oldal támogatásával vádolni őket. „Felső-Magyarország lakói nem semlegesek, nem szabad annak nevezni őket, és ezzel gyanúsítani őket: ám a keleti császár hűséges szövetségesei, miközben hűségesek a nyugati császárhoz is mint koronás királyukhoz, egészen addig, amíg a Magyar Királyság és nemzet a királyság törvényeiben és rendeleteiben foglalt jogait és szabadságait (amelyek betartására őfelsége mint magyar király esküvel kötelezte magát) nem sérti meg.”²⁵

A részletben egyszerre van jelen a koronázási hitlevélre való hivatkozás, amelyet először éppen 1622-ben iktattak be az ország törvényei közé,²⁶ valamint az immár Bethlen alá került terület önállóságának újabb, határozott megfogalmazása. E makacsul hangoztatott különállás egyik indoka azonban a pusztulástól való páni félelem: a nyugati szövetség, a keresztény császár pártjára állás ugyanis a tizenöt éves háborúban olyan mértékű pusztulást hozott a magyarságra, hogy amögött Szepsi Laczkó és kálvinista kortársai egy régtől fogva létező Habsburg-mestertervet vizionáltak. A harcokban folyamatosan gyengített, kivéreztetett és elnéptelenedett ország – szölt a narratíva – aztán annál könnyebben hullhat majd a dinasztia ölébe. Ez az elképzelés valójában Bethlen propagandájának a szerves része volt. Szepsi a *Responsió*ban csak megemlíti egy titkos, Bécsben folytatott tanácskozást, amelyen a spanyol követ állítólag a teljes magyarság kiirtását vetette fel negyvenezer jól fizetett spanyol zsoldosnak az országba vezénylésével. A *Krónikájából* derül ki aztán (igaz, csak a kéziratból, mert a 19. századi kiadásból ez a részlet is kimaradt), hogy itt valóban egy konkrét, 1624-ben keletkezett „titkos” jegyzőkönyvről van szó, amelyet Szepsi lemásolt, sőt magyarrá is lefordított, s amelyről azt is megjegyzi, hogy a fejedelem nyomtatásban terjesztette.²⁷ A „mesterterv” Bethlen végrendeletében is felbukkan, bár nem ennyire konkrét, hanem csak általános formában: „De mihelyt a német nemzet mellé állának, micsoda jutalommal fizete, szájunkban az íze. Azzal tudniillik, mellyel régen kívánta és mesterkedett benne, hogy nemzetünket elfogyathassa, kegyetlen halálnak nemével megölesse, országunkat a földdel egyenessé tégye, vagy éppen elpusztíthassa [...]. Ki meri azt mondani nemzetünk közül, hogy Erdély országát idegen nemzettel meg nem töltötték volna? Hol volna az isteni tisztelet? Hol volna a magyar nemzet? És hol volna szabadsága?”²⁸

Bethlen néhány mondata mögé érdemes még Szepsi Laczkó *Krónikájából* két erős részletet idézni, amelyek egészen sötét hátteret adnak e gondolatnak. Az egész kompilatív munka eleve és kimondottan azzal a céllal íródott, hogy a török kor egészét bemutatva igazolja a fenti tézist: a Habsburgok a török elleni harc és az országegyesítés ürügyén valójában csak gyengíteni és pusztítani igyekeztek a maradék országot is.²⁹ A két jellemző részlet tehát: „1564. 25. Julii. Meghal Ferdinand császár. Ez az Ferdinand német nemzetből magyarok királyává választatván igen szép színt mutat vala az magyaroknak és jó akaratot; de szívvel az magyar nemzet ellen bosszú állásra gerjedett vala; és az régi magyaroknak Németországon cselekedett rontásokért mindenkor titkon és alattomban akar vala vindicálni. Mert mikor tanácsi némelykor azt kérdezték tőle: micsoda az oka, hogy felséged illy igen faveál (ki látta hogy már!) az magyar nemzetnek, holott elejök annyi sok injuriákkal illeték légyen nemzetségönket? Azt felele:

kételen vagyok, úgymond, véle, mert ha nem faveálok nekik, mindenikből egy-egy törököm leszen; de azért úgy szeretem az magyarokat, úgymond, hogy valamennyi magyar az világon vagyjon, ha lehetne mind egyszersmind torkát meg metszeném, vérét egy kádban venném és az Dunába fordítanám. Ez volna igaz koronás királynak országához való jó akarattya! Oltalmaz Úristen ilyen jó akarttól. Posteritása is nem igen külömb szívet visele az magyar nemzethez, mint ide alá ez idővel meg tetszik.”³⁰ „[1596] Ez időben keszde az pápistaság es az német nemzet az magyar nemzet ellen (ismét) álnok tanácsot foralni és végezni, hogy ne fogják szívök szerint az magyarakval az dolgot, mert úgymond, ha derékképpen megszabadíttjuk országokat és meg gyarapodhatnak, ismét úgy bánának velünk és országunkval, mint az előtt: hanem úgymond, bocsássuk mindenött elől őket az törökre, nézzük őket, ne segécsük, hadd fogyassa el az török és tatár őket, mi csak ha láttyuk hogy meg fogyatkoznak, üssük el láb alól az maradékját és occupáljuk országokat: mert kár ő nekik ez jó földön lakni. [...] Ez az álnok tanács az idővel lassan lassan de nyilatkozék, minémő jóakarattal volna az Austriaca familia az Magyar nemzethez: és ez az veszedelmes tanács szakaszta félben Magyar Országának az Török birodalma alól való derék megszabadulását, az mint az idő és az példák ide alá meg mutattyák. Sőt az praktika lassan lassan az cselekedetből kinyilatkozván sokkára is alkalmatosságot ada az Magyar Nemzetnek, hogy jövendő állapattya és meg maradása felől gondolkodnék, és az sendölt³¹ az praktikások után hordaná. Artem arte eluderet. Tromphot tromphval ütne.”³²

Konklúzió

■ A *Responsio* kéziratának közvetlen környezetéről és hagyományozásáról még nem esett szó. Szepesi Laczkó röpirata ugyanis nem a saját példányában maradt ránk (bár nem kizárt, hogy ez is előkerül egyszer), hanem egy az 1670-es években keletkezett, vegyes másolatokat tartalmazó gyűjteményben. E kéziratba a bujdosók kancellárjának is nevezett Négyesi Szepesi Pál másolt össze az erdélyi kancellár, Teleki Mihály sorostélyi kastélyában 1671 januárjában vendégeskedve (mint maga írja: „Erdélyi bújdostomban”) olyan dokumentumokat, amelyekről úgy ítéltette meg, hogy a maga és társai számára fontos ideológiai kapcsolódással bírnak. Zrínyi *Afiuma* és a Wesselényi-összeesküvéshez kapcsolódó iratok³³ mellett kronológiai rendben haladva itt találjuk Báthory István végrendeletének másolatát, Jan Zamoyski levelét Báthory Zsigmondhoz,³⁴ Francken *Dolium Diogenicum*át,³⁵ a Bocskai-korból egy hadiszabályzatot,³⁶ Bethlen korából pedig a *Responsio* mellett Alvinci Péter *Quereláját*.³⁷ A gyűjtemény tehát egy elég alapos összegzési kísérletnek is tűnik, amelyben nem meglepő módon valamennyi, a későbbi romantikus függetlenségi hagyományban szereplő hűzónév (Báthory, Bocskai, Bethlen, Zrínyi) is feltűnik. Vagyis úgy tűnik, hogy a protesztáns Habsburg-ellenesség az 1670-es évekre már ténylegesen egy olyan egységes és erős eszmerendszerré szerveződött, amelyet aztán a 19–20. században szinte csak elő kellett venni a fiókból, és az új időkhöz igazítva leporolni.

Mit igazol mindez? A lakosságcsere ideája, a magyarság kiirtásától való félelem, amely már a Bocskai-kor politikai irodalmában is felbukkan,³⁸ egyszerre mutat rá a Habsburg-ellenes és a dinasztiahoz hű politikai irányzat közti törés mélységére és régiségére. Ilyen mértékű, láthatóan egzisztenciális dimenziójú antagonizmus mellett pedig (Péter Katalin tézisével ellentétben) sokkal valószí-

nűbb, hogy a nemzet fogalma sem jelentette ugyanazt a két oldalon, már a 17. században sem. Vagyis a magát sarokba szorítva és létében fenyegetve érző protestáns magyar közösség bár ki tudott termelni a 17. század első felében egy olyan, egyébként meglepően durva nacionalista elemeket tartalmazó identitást, amely természetes módon illeszkedett a harmincéves háború környékén egész Európát lángba borító felekezeti konfliktusba, ám ez az ideológia vagy nemzet-tudat a teljes, a katolikus és udvarhű magyarságra is kiterjedő egyesítő erőt (feltehetően éppen a felekezeti becsatornázottsága miatt) soha nem tudott elérni. Az összetartozás tudata tehát valóban megmaradt, de – már a 17. században – teljesen mást jelenthetett a két oldalon (vö. a Szent Korona iránti érdektelenséget Erdélyben). Ez pedig egyrészt elmélyítette és konzerválta a megosztottságot, másrészt a széttagozódást az ország mint területi és a haza mint politikai egység megszűnése után a nemzet éppen átalakult fogalmára is kiterjesztette; harmadrészt pedig termékeny talajt biztosított az újkori nacionalizmus szekuláris vallásos dimenzióinak a kialakulásához.

Az országegyesítés és az ahhoz szükséges reformok, illetve a nemzet szabadsága tehát valóban egymást bénító és egymást kioltó ideáknak bizonyultak. A „paradox helyzet szülte kognitív disszonancia”³⁹ azonban nem csupán egy korszak politikai gondolkodását paralizálta, hanem a nemzettudat genomjába is beépült.

■ JEGYZETEK

1. Az áttekintéshez lásd Bene Sándor: *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. BUKSZ 2007. 1. sz. 51–64. Uő: *A láthatatlan könyvtár*. In: *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*. II. (Szerk. Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton) Reciti, Bp., 2020. 317–327. Vö. *Politikai nyelvek a 17. századi Magyarországon*. (Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton) Reciti, Bp., 2019; már a kora újkori történetírásban kialakuló metanarratívákhoz lásd: Petneházi Gábor: *Tabu és kognitív disszonancia. A kettős királyválasztás Révaynál és a magyarországi historiográfiában a kora újkorban*. In: *Révay Péter, a koronaőr és történetíró*. (Szerk. Tóth Gergely) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2023. (megjelenés alatt).
2. Péter Katalin: *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotára idején*. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. 211–232.
3. Uo. 228–232.
4. „A két hazában ugyanis a 17. század utolsó felében élők felfogása szerint nem élt két nemzet. Egyetlen magyar nemzet létezéséről tudtak.” Uo. 231.
5. A kora újkori nacionalizmus és nemzeti identitás kérdéséhez a legátfogóbb elméleti összegzés: Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky: *Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period*. In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. (Ed. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky) Brill, Leiden, 2010. 1–72.
6. Ennek kritikáját lásd Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. 13–20. Uő: *A Bethlen-kutatás alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)*. In: *Bethlen Gábor képmása*. (Szerk. Papp Klára – Balogh Judit) Debrecen, 2013. 139–158. (A továbbiakban: Pálffy 2013.) A primordialiszt szemlélethez vö. Óze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, Bp., 2009. Óze és Pálffy emlékezetes, kompromisszum nélkül zárult vitája a Bocskai-felkelés megítéléséről: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai* (Publicaciones Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2.) Miskolc, 2008. 187–243.
7. Péter Katalin: i. m. 212. Vö. Pálffy Géza: *A Bethlen-kutatás alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)*. 145: „a nagy erdélyi fejedelem királysági hadjáratain esetén összmagyar érdekről vagy magyar egységről beszélni, mint ezt a magyar történetírás gyakran teszi, valójában a 19–20. századi magyar nemzetállam szemléletének torzított visszavetítése.”

8. Péter Katalin: i. m. 227.
9. Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. I. Századvég, Bp., 2018.² 188–189. Vö. Barta Gábor: *Illúziók esztenedeje (Megjegyzések a Móhács utáni kettős királyválasztás történetéhez)*. Történelmi Szemle 1977. 1. sz. 1–30. 29.
10. Uo. 230.
11. *A nemzet boldogsága tükörképben bemutatva azoknak, akik meg akarják tudni, boldogok-e, és miképpen lehetnek azzá. Rákóczi Györgynek, Erdély fenséges fejedelmének ajánlva.* (Ford. Kovács Gyula) In: *Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből.* (Szerk. Kovács Endre) Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 353–382.
12. Petneházi Gábor: *Libellus paraeneticus: ismeretlen 16. századi magyar nyelvű politikai traktátus*. Lymbus Magyarágtudományi Forrásközlemények 2022. 241–262.
13. A Báthoryhoz fűződő általános várakozást a legtalálóbban Hunyadi Ferenc énekelte meg 1580-ban megjelent kiseposzában: *Francisci Hunniadini Poemata Latina omnia.* (Ed. Dávid Molnár) L'Harmattan – Tokaj Hegyalja Egyetem, Bp.–Sárospatak, 2022. 96–175. Vö. Szádeczky Lajos: *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés*. Századok 1886. 851–866; Veress Endre: *Báthory István Habsburg-ellenes politikája*. In: *A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 15.* Gyula, 1960. 19–28.
14. Ahogyan arra Péter Katalin is felhívja a figyelmet. I. m. 220–222.
15. Schlett István: i. m. 189.
16. A szerzőséghez és a további háttérhez lásd Petneházi Gábor: i. m. 247–252.
17. Uo. 249–251.
18. Péter Katalin: i. m. 215–218.
19. Schlett István: i. m. 189., 201.
20. Péter Katalin: i. m. 222–228.
21. Csonka, cenzúrázott kiadása: *Sepsi Laczkó Máté, Lórándfy Mihály udvari concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624.* In: *Erdélyi történelmi adatok*. III. (Kiad. Gróf Mikó Imre) Kvár, 1857. 1–246. A *Krónika* kézirata: Teleki Téka, Mvhely, Ms. 33.
22. OSZK Quart. Hung. 411. 84^r–95^v. Az átiratot és fordítást közlöm: Lymbus Magyarágtudományi Forrásközlemények 2023 (megjelenés alatt).
23. Valójában hat: a tizenhárom felső-magyarországi vármegyéből hét (Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén) került Bethlenhez a nikolsburgi béke értelmében.
24. OSZK Quart. Hung. 411. 86^r–86^v: „Quibus proponitur nodus et dilemma? Quaestio ista respondet: NATIONI HUNGARICAE. Mirabile et dolosum figmentum est, quod communiter natio Hungarica compellatur et nationi Hungaricae in communi dilemma proponi intenditur et insimulatur. Reliquiae enim Regni Hungariae in duas partes dividuntur: in superiorem et inferiorem Hungariae. Inferioris Hungariae accolae finitimi et vicini Hungariae Austriae stant modo a parte imperatoris Romanorum et suae maiestatis imperio parent et sub signo eiusdem militant. Idcirco illos, licet sint natio Hungarica nodus et dilemma non concernit; verum fraudulenter et illi Hungari immiscentur ac involuntur, ut apud communes populos Europaeos communem invidiam et odium inflamment contra totam nationem Hungaricam. Maxima iniuria hic afficitur natio Hungarica degens in inferiore Hungaria et Romanorum augusto imperatori parens ac militans; dum in quaestione in dubium vocatur, quod in propatulo est, et modo toti mundo constat. Superioris Hungariae accolae praeter enim septem comitatus a caesarea regiaque maiestate collati sunt serenissimo principe Transylvaniae domino Gabriele Bethlen, qui quoniam foederationem relatam cum imperatore Orientis a parte imperatoris orientalis stare dicitur in quaestione dilemmatica, una cum incolis ditionis suae celsitudinis; sed hoc valde ignominiosum et calamitosum est tam serenissimae suae celsitudini quam ditionis suae celsitudinis incolis ex parte imperatore Romanorum audire et proponere, propterea quod pacem colit serenissimus princeps cum ditionis suae celsitudinis incolis, cum vicino imperatore orientis.”
25. OSZK Quart. Hung. 411. 88^v: „Incolae superioris Hungariae non sunt neutrales nec debent dici, nec debent insimulari, sed sunt confoederati fidelissimi imperatoris orientis, et sunt imperatoris occidentis fideles tanquam regis sui coronati dum et quousque in libertatibus et iuribus regni ac nationis Hungaricae in decretis regni ac statutis (ad quae observanda sua maiestas tanquam rex Hungariae iuramento obstricta est) contentis non turbaverit.”
26. Pálffy Géza: *A Bethlen-kutatás alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)*. 152–154.
27. Mikó az iratot a következő megjegyzéssel hagyta ki: „Itt még van 1624-ről egy terjedelmes okmány, melyet azonban nem láttam közölhetőnek.” A kéziratban: Teleki Téka Ms 33. 518–527.

28. Bethlen Gábor: *Végrendelete (1629)*. In: *Magyar gondolkodók. 17. század.* (Szerk. Tarnóc Márton) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 104–119; 108.
29. Erre már a Mikó által a címből szintén [kihagyott] részletek is rávilágítanak: *Observationes Rerum Memorabilium. Emlékezetre való dolgoknak rövid megjedzési, mellyek az Magyar Nemzetet [kiváltképpen pedig az Magyar Keresztvény Statusokat] jo vigyazásra serkenthetik [mind az idegen nemzet, s mind az haza gonosz akaró fiai ellen] igen igyefogyott állapotjában.*
30. Teleki Téka Ms 33. 13.
31. Zsindelyt.
32. Teleki Téka, Ms 33. 41.
33. A kivégzésekről szóló dokumentumok részben átfedésben vannak az OSZK egy másik gyűjteményében található anyaggal. Kiadása: *Síralmast jajt érdemlő játék.* (Kiad. Bajáki Rita, szerk. Hargittay Emil, kísérő tanulmány: Bene Sándor) PPKE BTK, Piliscsaba, 1997.
34. A levél Szamosközy történeti művének egy jelenleg is kiadatlan darabjában fennmaradt, amit aztán Bethlen Farkas a saját, komplilált Erdély-történetébe a Habsburg- és németellenes részek finomításával vagy elhagyásával emelt át. Egy lengyelországi kézirat alapján közlöm a cenzúrázatlan változatot: Petneházi Gábor: *Exemplum és prudentia. Jan Zamoyski [cenzúrázott] Kasszandra-levele Báthory Zsigmondnak 1593-ból.* Magyar Könyvszemle 2017. 4. sz. 381–417.
35. *Dolium Diogenicum strepitu suo collaborat dynastis christianis bellum in Turcas parantibus* és az *Analysis rixae Christianae, quae imperium turbat et diminuit Romanum.* Praegae, 1594.
36. Ez a kézirat jelenleg egyetlen publikált darabja: *Hadi szabályzat Bocskay István fejedelemsége idejéből.* Hadtörténeti Közlemények 1890. 115–117.
37. Alvinci Péter: *Magyarország panasza.* In: *Magyar gondolkodók. 17. század.* 165–185.
38. Johannes Bocatius: *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról.* (Kiad. Kees Teszelszky-Tóthe Gergely, ford. Tóth Gergely) ELTE BTKE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület. Bp., 2014. 128–131.
39. Schlett István: i. m. 201.

